## MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING ARAB TILI RIVOJIDAGI O'RNI

**Jamalov Lutfulla Keunimjayevich**
Yangi Asr Universiteti Mumtoz Sharq filologiyasi kafedrasi Arab tili o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Maqolada XI–XII asrlarda yashab ijod qilgan xorazmlik olim Mahmud az-Zamaxshariyning arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissasi tarixiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda "Al-Mufassal", "Al-Kashshof", "Asos al-balog'a" va "Muqaddimat al-adab" asarlarining ilmiy vazifalari qiyosiy yondashuv asosida ko'rib chiqiladi. Xususan, grammatik kategoriyalarni tizimli bayon etish, Qur'on matnining til va balog'at xususiyatlarini sharhlash, so'zning bevosita hamda ko'chma ma'nolarini farqlash va ko'p tilli lug'at tuzish tajribasi yoritiladi. Tahlil natijasida Zamaxshariy merosining nazariy tilshunoslik, leksikografiya va til o'qitish metodikasi tutashgan nuqtasida shakllangani asoslanadi.

**Kalit so'zlar:** Mahmud az-Zamaxshariy, arab tilshunosligi, nahv, sarf, i'rob, balog'at, leksikografiya, semantika, "Al-Mufassal", "Al-Kashshof", "Asos al-balog'a", "Muqaddimat al-adab

**Аннотация** : В статье с историко-лингвистической точки зрения рассматривается вклад хорезмского учёного Махмуда аз-Замахшари, жившего в XI–XII веках, в развитие арабского языкознания. На сравнительной основе анализируются научные функции трудов «Аль-Муфассал», «Аль-Кашшаф», «Асас аль-балага» и «Мукаддимат аль-адаб». Особое внимание уделяется систематизации грамматических категорий, анализу языковых и риторических особенностей коранического текста, разграничению прямого и переносного значений слов, а также многоязычной лексикографической практике учёного. Обосновывается вывод о том, что наследие Замахшари сформировалось на пересечении теоретической лингвистики, лексикографии и методики преподавания языка.

**Ключевые слова:** Махмуд аз-Замахшари, арабское языкознание, нахв, сарф, и'раб, риторика, лексикография, семантика, «Аль-Муфассал», «Аль-Кашшаф», «Асас аль-балага», «Мукаддимат аль-адаб».

**Abstract:** This article examines the contribution of the Khwarazmian scholar Mahmud al-Zamakhshari (1075–1144) to the development of Arabic linguistics from a historical and linguistic perspective. It compares the scholarly functions of his works Al-Mufassal, Al-Kashshaf, Asas al-Balagha, and Muqaddimat al-Adab. The discussion focuses on the systematic presentation of grammatical categories, the linguistic and rhetorical analysis of Qur'anic discourse, the distinction between literal and figurative meanings, and multilingual lexicography. The article argues that Zamakhshari's legacy is significant because it connects theoretical grammar, lexical semantics, textual interpretation, and practical language learning.

**Keywords:** Mahmud al-Zamakhshari, Arabic linguistics, nahw, sarf, i'rab, rhetoric, lexicography, semantics, Al-Mufassal, Al-Kashshaf, Asas al-Balagha, Muqaddimat al-Adab.

O'rta asr Sharq ilmiy muhitida arab tili diniy bilimlar, falsafa, tarix, adabiyot va tabiiy fanlarga oid asarlarning muhim ifoda vositasi bo'lgan. Shu sharoitda arab tilining grammatik qurilishi, lug'aviy boyligi va badiiy imkoniyatlarini ilmiy tavsiflash ehtiyoji kuchaydi. Markaziy Osiyo, xususan, Xorazm hududidan yetishib chiqqan Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy mazkur jarayonda muhim o'rin egallagan olimlardan biridir. Manbalarda uning hijriy 467/milodiy 1075-yilda tug'ilgani va 538/1144-yilda vafot etgani qayd etiladi. Tilshunos , shoir, faqih , "Jorulloh" (Ollohning qo'shnisi), "Arab va



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

g'ayri arablar ustozi", "Xorazm faxri" nomlari bilan ulug'langan. Xorazmning zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan. Otasi rahbarligida savod chiqarib, keyinroq Gurganjda va Buxoroda ilm olgan. Bir necha yil Xorazmshohlar saroyida xizmat qilgan. 1118-yildan e'tiboran butun umrini ilm fanga bag'ishlaydi.

Zamaxshariyning arab tilshunosligi tarixidagi mavqei faqat arab tilida mukammal asarlar yaratgani bilan belgilanmaydi. Uning yondashuvida grammatik shakl, so'z ma'nosi va matnning kommunikativ-badiiy vazifasi o'zaro bog'liq holda ko'riladi. "Al-Mufassal" grammatik tizimni bayon etsa, "Al-Kashshof" til birliklarining matndagi ma'no va ta'sirini ko'rsatadi; "Asos al-balog'a" lug'aviy-semantik farqlarni, "Muqaddimat al-adab" esa til o'rgatish va ko'p tilli lug'atchilik masalalarini yoritadi.

Maqolaning maqsadi — Zamaxshariyning asosiy asarlarini o'zaro bog'liq holda tahlil qilish orqali uning arab tilshunosligi rivojidagi ilmiy o'rnini aniqlash. Tadqiqotda tarixiy tavsif, matn mazmunini tahlil qilish va asarlar vazifalarini qiyoslash usullaridan foydalanildi. Tahlil doirasida "arab tili rivoji" tushunchasi grammatik nazariyani tizimlashtirish, lug'aviy ma'noni tavsiflash, matnni lingvistik sharhlash va tilni o'rgatish amaliyotini qamrab oladi.

1. Zamaxshariyning ilmiy ishlarining shakllanishi va tilshunoslik qarashlari

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy Xorazm ilmiy-madaniy muhitida shakllangan, keyinchalik islom olamining yirik ilm markazlari bilan aloqada bo'lgan. U "Jarulloh" nomi bilan ham tanilgan. Arab tili uning ona tili bo'lmagan bo'lsa-da, u klassik arab tilining grammatikasi va uslubiy imkoniyatlarini chuqur egallab, bu tilda yuksak ilmiy saviyadagi asarlar yaratgan. Bu holat uning merosini ko'p tillilik va ilmiy bilimlar almashinuvi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatli qiladi.

Olimning tilga munosabati matnni puxta o'qish, grammatik munosabatlarni aniqlash va so'zning kontekstdagi vazifasini izohlashga tayanadi. Uning tafsir, grammatika va lug'atshunoslik sohalaridagi izlanishlari bir-birini to'ldiradi: grammatik tahlil matndagi munosabatlarni aniqlasa, balog'at va semantika mazmunning nozik jihatlarini ochishga xizmat qiladi. Shu sababli Zamaxshariy merosini faqat bitta fan doirasida o'rganish uning ilmiy usulining kengligini to'liq namoyon eta olmaydi.

2. "Al-Mufassal": grammatik nazariyaning tizimlashtirilishi

"Al-Mufassal fi ilm al-arabiyya" yoki "Al-Mufassal fi san'at al-i'rob" nomi bilan tanilgan asar Zamaxshariyning arab grammatikasiga oid eng muhim ishlaridan hisoblanadi. Asarning 1905-yilda Misrda chop etilgan nashri katalog ma'lumotlarida arab tili grammatikasiga oid manba sifatida qayd etilgan. Bu bibliografik dalil asarning nafaqat tarixiy, balki nashr va ilmiy muomala an'analarida ham o'rin tutganini ko'rsatadi.

Arab grammatikasida nahv so'zlarning gap ichidagi sintaktik munosabatlari va i'rob holatlarini, sarf esa so'z tuzilishi, yasalishi va shakl o'zgarishlarini o'rganadi. "Al-Mufassal" ushbu yo'nalishlarga doir masalalarni muayyan tartibda jamlab, grammatik kategoriyalarni izchil bayon etishga intiladi. Asarning ilmiy qiymati faqat qoidalarni sanab o'tishida emas, balki til materialini umumlashtirish va qoidalar orasidagi munosabatlarni ko'rsatishidadir.

Zamaxshariy grammatik hodisalarni tushuntirishda dalil, mantiqiy izchillik va qiyosiy qarashlardan foydalanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda "Al-Mufassal"ning grammatik fikrni tizimlashtirishi, shuningdek, Basra va Kufa grammatik maktablari an'analariga munosabati alohida tahlil qilingan. Biroq asarni zamonaviy tilshunoslikdagi nazariyalar bilan aynan tenglashtirish to'g'ri bo'lmaydi: uning tushunchalari o'z davrining ilmiy terminologiyasi va savollariga muvofiq shakllangan. Ilmiy tahlilda tarixiy kontekstni hisobga olish zarur.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. "Al-Kashshof": grammatik tahlil va balog'atning uyg'unligi

"Al-Kashshof an haqoiq at-tanzil" Qur'on tafsiriga bag'ishlangan bo'lib, arab tilshunosligi tarixida til dalillariga tayanadigan sharh namunasi sifatida e'tiborlidir. Zamaxshariy oyatlarni talqin etishda so'zlarning lug'aviy ma'nosi, sintaktik qurilishi, grammatik shakli va badiiy ifoda vositalarini tahlil qiladi. Shu tariqa tafsir matni grammatik kuzatish va balog'at tahlili uchun keng material vazifasini bajaradi.

Balog'at an'anaviy ravishda ma'oniy, bayon va badi' kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Bu sohalar fikrni vaziyatga muvofiq ifodalash, ma'noni turli vositalar orqali ochish hamda nutqning badiiy ta'sirini kuchaytirish usullarini o'rganadi. Zamaxshariyning sharhlarida so'z tartibi, gap qurilishi, ma'no farqlari va ifoda tanlovining matnni tushunishdagi ahamiyati ko'rsatiladi. Shu ma'noda "Al-Kashshof" grammatika bilan semantik-pragmatik talqin orasidagi bog'liqlikni namoyon etadi.

Asarning tarixiy ta'sirini baholashda uning ilmiy usuli bilan diniy-mazhabiy qarashlarini farqlash muhim. Zamaxshariy mu'taziliy kalomiga mansub bo'lgan; tafsirning ayrim talqinlari shu qarashlar bilan bog'liq holda muhokama qilingan. Shunga qaramay, asarning til va balog'atga oid tahlillari keyingi sharhlovchilar uchun ham qimmatli bo'lib qolgan. Bu holat ilmiy merosning ayrim jihatlari keyingi davrlarda tanqidiy qayta ko'rib chiqilgan holda ham davom etishi mumkinligini ko'rsatadi .

4. "Asos al-balog'a": lug'aviy ma'no va ko'chma qo'llanish

"Asos al-balog'a" Zamaxshariyning lug'atshunoslikka oid mashhur asari bo'lib, unda arab so'zlarining ma'nolari hamda ularning nutqdagi qo'llanishi izohlanadi. Asarni boshqa lug'atlardan ajratib turadigan jihatlardan biri — so'zning bevosita ma'nosi bilan bir qatorda, ko'chma va obrazli qo'llanishlariga ham e'tibor qaratilishidir. Bu xususiyat leksikografik tavsifni badiiy nutqning real ishlatilishi bilan bog'laydi.

So'z ma'nosi doimo kontekst bilan aloqada namoyon bo'ladi. Bir leksema asl ma'nosidan tashqari metafora, metonimiya yoki boshqa ko'chishlar natijasida yangi ma'no kasb etishi mumkin. "Asos al-balog'a"ning tavsifiy yo'nalishi ana shu semantik qatlamlarni qayd etish orqali arab tilining ifoda imkoniyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda asar "Muqaddimat al-adab" bilan qiyoslanib, ularning lug'at tuzish maqsadi va taqdim usulidagi farqlar ko'rib chiqilgan.

Shunday qilib, Zamaxshariy lug'at tuzishni faqat so'z va uning muqobilini berish bilan cheklamaydi; u ma'no farqlari va qo'llanish kontekstini ham muhim deb biladi. Bunday yondashuv tarixiy leksikografiya bilan hozirgi semantika va uslubshunoslik o'rtasida tadqiqot uchun samarali ko'prik yaratadi.

5. "Muqaddimat al-adab": ko'p tillilik va amaliy til o'rgatish

"Muqaddimat al-adab" arab tilini o'rganishga xizmat qilgan lug'aviy-grammatik manbalardan biridir. Asarning nusxalarida arabcha materialning forscha va turkiycha muqobillar bilan berilishi, ayrim qo'lyozma an'analarida esa boshqa tillarga oid materiallarning uchrashi uning ko'p tilli muhitda ishlatilganini ko'rsatadi. Nusxalar o'rtasidagi farqlarni e'tiborga olish zarur: asarning barcha nusxalarini tarkib va til jihatidan bir xil deb qarash mumkin emas.

Asarning amaliy vazifasi arabcha so'z boyligini o'zlashtirishni yengillashtirish, so'zlar va iboralarni mavzuviy guruhlarga ajratish hamda ularni boshqa tillardagi muqobillar bilan qiyoslashdan iborat. Bu holat lug'atni oddiy tarjima ro'yxatidan ko'ra kengroq — til o'rganish vositasi sifatida ko'rishga imkon beradi. "Muqaddimat al-adab" bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar undagi grammatik material, fe'l shakllari va turkiy til birliklarini alohida tahlil qilmoqda.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mazkur manbaning turkiy tillar tarixi uchun ahamiyati ham katta. Undagi turkiy so‘zlar tarixiy leksika, grammatik shakllar va mintaqadagi tillararo aloqalarni o‘rganishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday dalillarni zamonaviy turkiy tillar bilan qiyoslashda davr, yozuv, qo‘lyozma va matn variantlarini hisobga olish lozim. Demak, “Muqaddimat al-adab” arab tilini o‘qitish tarixi bilangina cheklanmay, tarixiy tilshunoslik uchun ham manba hisoblanadi.

6. Zamaxshariy merosining ilmiy ahamiyati va bugungi tadqiqotlar

Ko‘rib chiqilgan asarlar Zamaxshariyning ilmiy faoliyati bir necha yo‘nalishning kesishgan nuqtasida turganini ko‘rsatadi. “Al-Mufassal”da grammatik tizim, “Al-Kashshof”da matnning grammatik-badiiy talqini, “Asos al-balog‘a”da semantik va lug‘aviy tavsif, “Muqaddimat al-adab”da esa til ta’limi va ko‘p tilli lug‘at tamoyillari muhim o‘rin tutadi. Bu asarlar o‘zaro bir xil maqsadga ega bo‘lmasa-da, tilni tizimli o‘rganish g‘oyasi ularni birlashtiradi.

Zamaxshariy merosini bugungi ilmiy tadqiqotlarga tatbiq etishda birlamchi manba va zamonaviy izohlarni farqlash lozim. Asarlarning tanqidiy nashrlari, qo‘lyozma variantlari, terminlarning tarixiy ma’nosi va muallifning ilmiy muhitini hisobga olish xulosalarning ishonchliligini oshiradi. Zamonaviy tadqiqotlar grammatik ta’limot, leksikografik usul va ko‘p tillilik masalalarini qayta ko‘rib chiqayotgani bu merosning hali ham ilmiy muhokama uchun ochiq ekanini bildiradi.

**XULOSA**

Mahmud az-Zamaxshariy arab tilshunosligi rivojiga grammatik bilimlarni tizimlashtirish, til va matn munosabatini chuqur tahlil qilish, so‘z ma’nolarining nozik farqlarini qayd etish hamda til o‘rgatishga mos lug‘aviy manbalar yaratish orqali hissa qo‘shgan. “Al-Mufassal” arab grammatikasi tarixida izchil bayon namunasini, “Al-Kashshof” til va balog‘atni matn tahlili bilan bog‘lovchi yondashuvni, “Asos al-balog‘a” semantik va uslubiy kuzatishlarni, “Muqaddimat al-adab” esa ko‘p tilli lug‘atchilik hamda amaliy til ta’limi imkoniyatlarini namoyon etadi.

Maqoladagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, Zamaxshariyning o‘rni faqat muhim asarlar muallifi bo‘lishidagina emas, balki til hodisalarini turli ilmiy vazifalar doirasida o‘zaro bog‘liq holda tadqiq etganidadir. Uning merosini zamonaviy lingvistika bilan qiyosiy o‘rganish tarixiy tilshunoslik, arab tili ta’limi, leksikografiya va matn tahlili sohalari uchun samarali yo‘nalish bo‘lib qoladi.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati**

1. Ibn Xallikon. Wafayat al-a‘yan wa-anba’ abna’ az-zaman. Bayrut: Dar Sadir, turli nashrlar.
2. Az-Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Al-Kashshof an haqoiq at-tanzil. Qohira: Maktabat Misr, 2000, 1-jild (nashr ma’lumoti zamonaviy tadqiqotda keltirilgan).
3. Az-Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Kitab al-Mufassal fi ilm al-arabiyya. Misr: Matba’at at-Taqaddum, 1905. Arabic Collections Online, Columbia University Libraries. https://hdl.handle.net/2333.1/n5tb2v0c
4. Mahmudov, U. Zamakhshari’s “Al-Mufassal”: A Unique Scientific Heritage in Arabic Linguistics. Oriental Journal of History, Politics and Law, 2025, 5(5), 209–216. https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-05-05-24
5. Az-Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Asas al-balagha. Bayrut, 1987 (nashr ma’lumoti zamonaviy tadqiqotda keltirilgan).



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.